

20. Хвостенко Г. *Перше училище, перший поет* // Суми і сумчани. – 2007. – № 50. – 14 грудня.
21. Бондар В.О., Козлова І.В. *З історії створення та діяльності Оріхівського повітового училища (за документами Державного архіву Запорізької області)* // Архіви України. – 2013. – № 2.
22. Пригоровська Л., Пригоровський В. *Скарбниця знань великого митця* // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3.
23. *О бытии при уездных Училищах, сверх штатных Смотрителей, Начальникам в звании Почетных Смотрителей* // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXI: 1810–1811. – СПб., 1830.
24. *Об избирании Дворян, занимающих места почетных Смотрителей в должности по выборам по тому токмо уезду, в котором таковой чиновник состоит Смотрителем Училища (26705)* // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXIV: 1817. – СПб., 1830.

Myl'ko V.I. Reorganization of Ukrainian small national schools in the schools of uyezd (the end of XVIII – beginning of XIX century). The normative-legal base that regulated the process of uyezd schools creation and development in Russian empire is analyzed. Basic attention is paid to specific management of primary educational establishments that operated in Ukrainian cities. Influence on this process by ministerial officials and local administrations is found out.
Key words: schools of uyezd, overseer, reorganization, Ministry of National Education, Russian Empire.

Н. М. Борисенко

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД НАРОДНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1860–70-і рр.)

Проаналізовано процес формування організаційно-правових засад народної освіти Російської імперії в період реформ 1860–70-х рр.
Ключові слова: народна освіта, початкові училища, земство, міністерство народної освіти.

Пильна увага до освітніх реформ, що реалізуються в Україні протягом доби незалежності, є серйозним симптомом соціальної спрямованості новацій. Оскільки набуття освіти зазвичай поєднується з формуванням життєвої позиції підростаючого покоління, то перед школою різних рівнів стоїть завдання допомогти систематизації світоглядних установок молоді, на засадах загальнолюдських моральних імперативів, вихованню громадянськості та патріотизму. З огляду на це, актуальності набуває вивчення історичного досвіду функціонування й наукових підходів до аналізу освітньої сфери. Сьогодні розгорнувся активний дослідницький пошук історії народної освіти XIX – початку XX ст. Зокрема виділяються праці А. Гуза, В. Курченко, Л. Дровозюка, Р. Гавриш, О. Мармозової, О. Драч, В. Перерви, С. Жукова присвячені просвітницькій діяльності земських установ, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні, складу учителів початкових шкіл, у тому числі й у регіональному вимірі [1–9]. Метою цієї статті є аналіз становлення організаційних і правових засад народної освіти в Російській імперії періоду великих реформ 1860–70-х рр.

Для підготовки повномасштабної модернізації освітньої сфери, держава мала забезпечити розробку законодавчої та навчально-методичної бази народної школи. Перші кроки у цьому напрямі було зроблено з приходом до влади Олександра II. Відповідно до імператорського указу від 5 травня 1856 р., яким народну освіту визнано «першорядною державною функцією і запорукою майбутнього процвітання Росії», було відновлено Вчений комітет Головного правління училищ [10, 173]. До комітету, що складався з семи членів, направляли пропозиції щодо формування навчальних закладів різного рівня. Саме ця інституція розробляла проект майбутньої реформи системи освіти.

Високопосадовці Російської імперії уважно вивчали накопичений на середину XIX ст. світовий досвід організації шкільної справи. Зокрема у Пруссії початкове навчання для обов'язкове для кожної дитини. Батьки, під загрозою штрафу і навіть ув'язнення, зобов'язувалися посилати дітей до школи та вносити кошти за навчання. В Англії школи організовувалися на громадські і приватні кошти без жодних втручань, за навчання в яких батьки сплачували за домовленістю з їх засновниками [11, 1267]. Так само важливим аспектом формування засад народної освіти в Російській імперії стала проблема фінансування навчальних закладів, зокрема оплата за навчання. Досвід шкільної справи першої половини XIX ст. сформував два основних підходи: у державних публічних училищах навчання проводилося, в основному, безкоштовно, в приватних школах – на платній основі. Враховуючи поширений погляд, що дарове навчання не може бути гарним, від імені Міністерства народної освіти рекомендували встановлення, бодай, невеликої оплати [11, 1263]. Отже, саме на принципах лібералізму і вільної конкуренції реформатори замислювали розбудовувати початкову народну освіту в Російській імперії.

Дискусії викликав і принцип обов'язковості початкового навчання, впроваджений у прусській та французькій моделях, але визнали недоцільним його використання для розбудови нижчої школи Російської імперії. Головними аргументами щодо цього стали відсутність шкіл у багатьох місцевостях, віддаленість училищ, брак учителів і бідність мешканців. Міркування розробники проектів підсумовували висновком щодо недоцільності упровадження обов'язкового утримання училищ громадами, через невдоволення останніх. Обґрунтованість такої позиції засвідчив і не досить вдалий досвід функціонування училищ відомства державних маєтностей та уділів, що утримувалися за рахунок встановлених обов'язкових зборів з населення [11, 1269]. На практиці народні школи існували не в усіх волостях, через недостатність надходження коштів.

Альтернативним варіантом, запозиченим розробниками з практики функціонування початкової освіти в Англії, стало залучення до справи народної освіти суспільства, зокрема громадських інституцій, органів місцевого самоврядування, приватних осіб та благодійників. Разом з дозволом громадської ініціативи у справі організації народної освіти, високопосадовці мали вирішити проблему кадрового забезпечення початкового шкільництва. Міркування чиновників спиралися на дореформений досвід, за яким навчання грамоті, зазвичай, здійснювали особи без педагогічної кваліфікації і спеціальних дозволів. Вчителювали колишні канцеляристи, відставні солдати, вдови, які з формально-правового погляду не визнавалися правомірними до навчання. Проте, в очах місцевих громад, які довіряли їм просвіту дітей, вони вважалися достатньо компетентними. Крім того, їх переслідування населення сприймало як перешкоди з боку представників влади щодо поширення грамотності. Бажаючи порозуміння з суспільством, державна влада визнала необхідним забезпечення умов для поширення елементарного навчання, а тому залишили вимогу наявності педагогічної кваліфікації у учителів тільки для приватних училищ [11, 1271].

Положення про селян, які вийшли з кріпацтва, також гарантувало їм право навчати дітей (ст. 29). До компетенції сільського сходу належало обговорення та клопотання про навчання грамоти (ст. 51). Волосний схід вирішував організацію волосних училищ (ст. 78). Сільські громади мали право встановлювати і мирські

збори для відкриття народних училищ та утримання вчителів (ст. 178) [12, 36]. За Положенням про гірничозаводське населення, зокрема Луганського, Миколаївського гірничих заводів, їх управління мало утримувати школи для безкоштовного навчання дітей грамоті. Отже, владою було створене правове підґрунтя для розвитку початкової освіти серед маси населення. 1 серпня 1861 р. було прийняте височайше повеління про створення спеціального комітету для підготовки загального плану організації початкових народних училищ. Основними закладами початкової школи у сільській місцевості в другій половині XIX ст. були «зразкові» училища, земські та школи грамоти. З 1880-х рр. поширювалися і церковнопарафіяльні школи.

«Положення про початкові народні училища» було схвалене 14 липня 1864 р. [13]. Цим актом влада сподівалася прискорити розвиток просвіти населення. Згідно його основних пунктів, уряд відмовлявся від системи державних училищ і передавав ініціативу громадськості і приватним особам. При цьому початкова школа мала «утверджувати в народі релігійно-моральні поняття і поширювати початкові корисні знання» [13, 1342]. Створювані початкові училища представляли масовий тип школи, вони ж включали і парафіяльні училища. Їхня освітня програма включала Закон Божий, читання за книгами цивільного та церковного друку, письмо, чотири дії арифметики, за можливості, церковний спів. По суті початкові школи мали забезпечити елементарну грамотність учнів, а термін навчання в них не був визначений законодавчо. Відзначимо й нормативний припис, що основою прийому на вчительську посаду були також «належна моральність і благонадійність». Законом тільки від духовенства не вимагалася «довідки про благонадійність» [13, 1344].

За цим «Положенням», уперше запроваджувався принцип колегіального управління земськими школами за участю громадського елемента, зокрема через систему повітових і губернських училищних рад. Так, остання складалася з п'яти осіб – єпархіального архієрея (голова), губернатора, директора народних училищ, двох представників губернських земських зборів. Повітова рада складалася з шести осіб – по одному представнику від Міністерств народної освіти, внутрішніх справ, Духовного відомства, міської громади та двох – від повітових земських зборів. Отже, майже половина членів цих рад були представниками громадськості.

Натомість «Положення про початкові народні училища» 1874 р. докорінно змінило управління початковою школою, підпорядкувавши її дирекції народних училищ, підвідомчій Міністерству народної освіти [14]. Училищні ради збереглися, але змінилася їхня компетенція, що обмежувалася господарськими й адміністративними питаннями. Приміром, «Положення» 1864 р. надавало повітовим училищним радам права «нагляду за викладанням у всіх початкових народних училищах» і «дозволу на відкриття нових училищ», але в «Положенні» 1874 р. ці права не вказувалися. Відбулися зміни й у складі губернських училищних рад: предводитель дворянства (голова), директор початкових училищ, по одному представнику від Міністерства внутрішніх справ і духовного відомства, двоє представників губернських земських зборів. Тобто, вже тільки двоє (1/3) були представниками громадськості [14, 234]. Суттєво скоротився вплив громадськості і в училищних радах, і, відповідно, посилювався адміністративно-чиновницький елемент. Так, виборність голів училищних рад, закріплена положенням 1864 р., скасовувалася. Нагляд за ходом навчання покладалася винятково на директора та інспектора народних училищ.

Загальний контроль за початковим навчанням в губернії покладалася на губернатора «як представника вищої адміністративної влади» [14, 235]. Зміни виявилися також у посиленні світського елементу в механізмі функціонування початкових шкіл.

Фундаментальною для створюваної освітньої моделі, на нашу думку, є проблема взаємодії системи освіти і суспільства. Мова йде про правовий механізм врахування інтересів і участі в управлінні освітою тих осіб, які перебувають поза бюрократичним і науково-педагогічним співтовариствами, але, зрештою, є «замовниками» освітнього процесу. Вища влада цілком усвідомлювала, що гіпертрофована перевага інтересів тієї або іншої соціальної групи може бути небезпечною для держави. Саме тому уряд прагнув не обмежувати, а розширювати участь суспільства в управлінні освітою. Зокрема земства і міське самоврядування мали виступати своєрідним державно-громадським регулятором. Фактично у всіх типах початкових навчальних закладів були передбачені законодавством «почесні опікуни чи блюстителі». Так, за нормативними актами, до попечительств при початкових училищах входили й виборні представники від місцевого населення, яке користувалося школою [15].

Отже, в 1860–70-х рр. відбувався процес оформлення організаційно-правових засад народної освіти в Російській імперії. Законодавство у сфері початкової освіти базувалося на зразках європейського досвіду з урахуванням пореформеної ситуації. Загальним вектором освітніх трансформацій було бажання влади розвинути просвітництво серед населення, за умови пильного контролю його змістової складової. Початкова народна школа існувала на місцеві та громадські кошти, а саме сільських і міських громад, земств, міських управлінь, різноманітних організацій, приватних осіб. Незважаючи на наміри уряду обмежити сферу цієї участі, усунути громадський вплив на початкову школу влада так і не змогла.

1. Стельмах С.П. *Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90-х гг. XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.* – К., 1991.
2. Гуз А.М. *Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864–1914): Автореф. дис. ... к. і. н.* – К., 1997.
3. Курченко В.В. *Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 1997.
4. Дровозюк Л.М. *Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 1998.
5. Гавриш Р.Л. *Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 1999.
6. Мармозова О.І. *Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук.* – Донецьк, 1998.
7. Драч О.О. *Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 2002.
8. Перерва В.С. *Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.* – Біла Церква, 2008.
9. Жуков С.М. *Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 2012.
10. *Именной указ Правительствующему Сенату «О принятии учебных заведений народного просвещения под ближайшее его императорского величества наблюдение и попечение» // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: Сб. док. – СПб., 2000.*
11. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.* – Т. 3. – СПб., 1865.
12. *Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учитель-*

- ких семинариях / Сост. П. Аннин. – Ч. 1. – СПб., 1890.
13. Положение о начальных народных училищах 1864 года // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (далі – СП МНП). – Т. 3. – СПб., 1876.
14. Положение о начальных народных училищах 1874 года // СП МНП. – Т. 6. – СПб., 1878.
15. Положение о попечительствах при начальных училищах, 26 марта 1907 года // Спутник народного учителя и деятеля народного образования / Сост. В. Чарнолукский. – СПб., 1908.

Borysenko N. Formation institutional and legal framework of public education in the Russian Empire (the 1860th–1870th years). The process of formation of the education institutional and legal framework in the Russian Empire during the great reforms the 1860–1870ths of the 19th century.
Key words: public education, primary school, zemstvo, the Ministry of Education.

Ж. М. Сердюк

СОЦІАЛЬНА НЕЗАХИЩЕНІСТЬ ВЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті охарактеризоване соціальне становище вчителів перших шкіл на території українських земель, прослідковано реакцію громадськості на проблему, а також проаналізовано спроби її вирішення.

Ключові слова: педагоги, вчителі, викладачі, гімназія, середня школа.

Професія вчителя шанувалася у всі часи різними народами. Проте, її матеріальна складова далеко не завжди відповідала докладеним зусиллям. Зокрема на українських землях, вже з моменту появи перших шкіл, вчителі змушені були терпіти нужду, матеріальну скруту та ідеологічний гніт.

Сьогодні в Україні можна спостерігати поширення недовіри суспільства до вчителів, падіння престижу педагогічних ВНЗ, зневажливе ставлення до освіти в цілому. Така сумна тенденція пояснюється насамперед зниженням рівня якості освіти та відсутністю гідної оплати праці освітян. Проблеми далеко не нові та, на жаль, залишаються актуальними. Вчені різних епох періодично порушували це питання, безуспішно намагаючись привернути увагу можновладців. За часів Російської імперії становище педагогів турбувало переважно представників передової громадськості, які обговорювали означену проблему на сторінках періодичних видань [1–3]. Вчені ж обережно торкалися питання у працях з історії освіти [4–7]. В радянський період спеціальні дослідження з історії освіти на українських землях майже не проводились або висвітлювалися лише негативні риси освітнього процесу [8]. З проголошенням незалежності України, зростає кількість дослідників, які цікавляться маловідомими аспектами історії освіти. Важливе значення для розробки теми мають праці Ю. Гузенка, М. Мінца, Н. Побірченко, Т. Тронько та ін. [9–12]. У той же час питання кадрової політики у сфері освіти та становища вчителів окремо не досліджувались. Метою цієї статті є аналіз соціального становища вчителів перших українських шкіл, їх побутових і професійних проблем.

До середини ХІХ ст. освіта в Російській імперії та підконтрольних їй українських територіях була прерогативою еліти, а скористатися її плодами могли виятково чоловіки. Широки верстви населення отримали можливість здобути елементарну освіту після реформ Олександра ІІ. Поступово створювалася мережа початкових та середніх навчальних закладів з різними формами власності, але спільними труднощами.

Однією з проблем, які обтяжували перші школи, був брак кваліфікованих педагогічних кадрів. Дітей навчали малограмотні селяни, унтер-офіцери, студенти-недоучки та священнослужителі [10, 13]. Лише на початку 1870-х рр. відкрилися перші вчительські семінарії. З появою ВНЗ ситуація мало змінилася на краще. За словами сучасників, більшість вступників до університету навіть не знали, що викладалося на різних факультетах і закінчували свою спеціальну освіту вихідним іспитом, отриманням якого-небудь вченого ступеня та права на відповідний йому чин. Учителями найчастіше ставали ті, хто навчався державним коштом, або ті, хто не мав інших способів забезпечити себе [5, 51].

Крім того, вчителі постійно перебували під суворим державним контролем. Імперська ідеологія позбавляла їх будь-якої ініціативи та можливості творчого підходу до професійної самореалізації. До кінця ХІХ ст. на території підросійської України найпоширенішими були урядові середні навчальні заклади, котрі являли собою зразок педагогічного консерватизму. Навчально-виховна робота більшості державних шкіл була надійно захищена від нових педагогічних ідей стіною урядових наказів та міністерських циркулярів, перебувала під регулярним та прискіпливим навчально-адміністративним контролем. В діяльності державної середньої школи сучасники відмічали педагогічну безпринципність, формалізм, відсутність живого начала, слабку педагогічну підготовку багатьох викладачів. Система викладання різних навчальних предметів будувалася переважно на роз'ясненні учням уроків, завданням уроків для домашнього виконання по підручниках і подальшого опитування вивченого. При такому підході основний центр ваги занять учнів переносився на домашню підготовку до уроків, що сприяло розвитку репетиторства. При цьому репетиторами часто ставали ті самі педагоги, які вели заняття в класах. В багатьох гімназіях процвітали хабарництво та система різних подяк [8, 115]. Так, у 1903 р. попечитель Одеського навчального округу отримав відомості, що деякі викладачі займалися підготовкою до вступних іспитів дітей різних осіб, запрошували викладачів різних дисциплін, проводили з ними грошові розрахунки і різними способами намагалися влаштувати своїх протеже у навчальні заклади [13, 219].

Однак важке матеріальне становище вчителів залишалось невідомим для суспільства, хоча й обговорювалось на сторінках періодичних видань. Небайдужі громадяни звинувачували авторів газетних статей у непослідовності: начебто, ті, висвітлюючи лише позитивні сторони життя та вправляючись у красномовстві, мовчали про актуальні проблеми суспільства: «Болтая о политике (непонятной для многих, особенно провинциалов), не говорят, отчего учитель умирает с голоду» [14, 4]. На жаль, від середини 1870-х рр. – до 1905 р. в Україні не було видань, що займалися б справами національної освіти, культури і суспільної думки. Офіційні «Губернские ведомости», «Епархиальные известия» і подібні їм видання лише інколи вміщували матеріали, переважно етнографічні, що стосувалися української дійсності та історії [1, 48]. Тому українські вчені, педагоги, письменники інколи друкували окремі твори в Галичині. Відрадным явищем стала поява часописів «Педагогический вестник» (Слизовград) та «Школьное обозрение» (Одеса). Видавців і дописувачів журналів хвилювала політика уряду, спрямована на обмеження діяльності земських шкіл, невідповідність мети, завдань, змісту, методів і форм освіти, навчання і виховання вимогам часу, злиденність матеріальної бази тогочасної народної школи в Україні,